

ΤΙΜΗ 5€

ΤΕΥΧΟΣ 32 • ΙΟΥΝΙΟΣ 2013

the books' journal

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΥΤΕΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ • ΑΛΕΞΗΣ ΤΣΙΠΡΑΣ • Κ.Π. ΚΑΒΑΦΗΣ • ΕΜΙΛΥ ΝΤΙΚΙΝΣΟΝ • ΜΑΡΤΙΝ ΧΑΪΝΤΕΓΚΕΡ
ΘΑΝΑΣΗΣ ΒΑΛΤΙΝΟΣ • ΧΑΝΝΑ ΑΡΕΝΤ • ΜΠΟΣΤ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΟΛΛΑΣ • ΜΠΕΡΝΑΡΤΟ ΑΤΣΑΓΑ

η μέθοδος του Ρόναλντ Ντουόρκιν

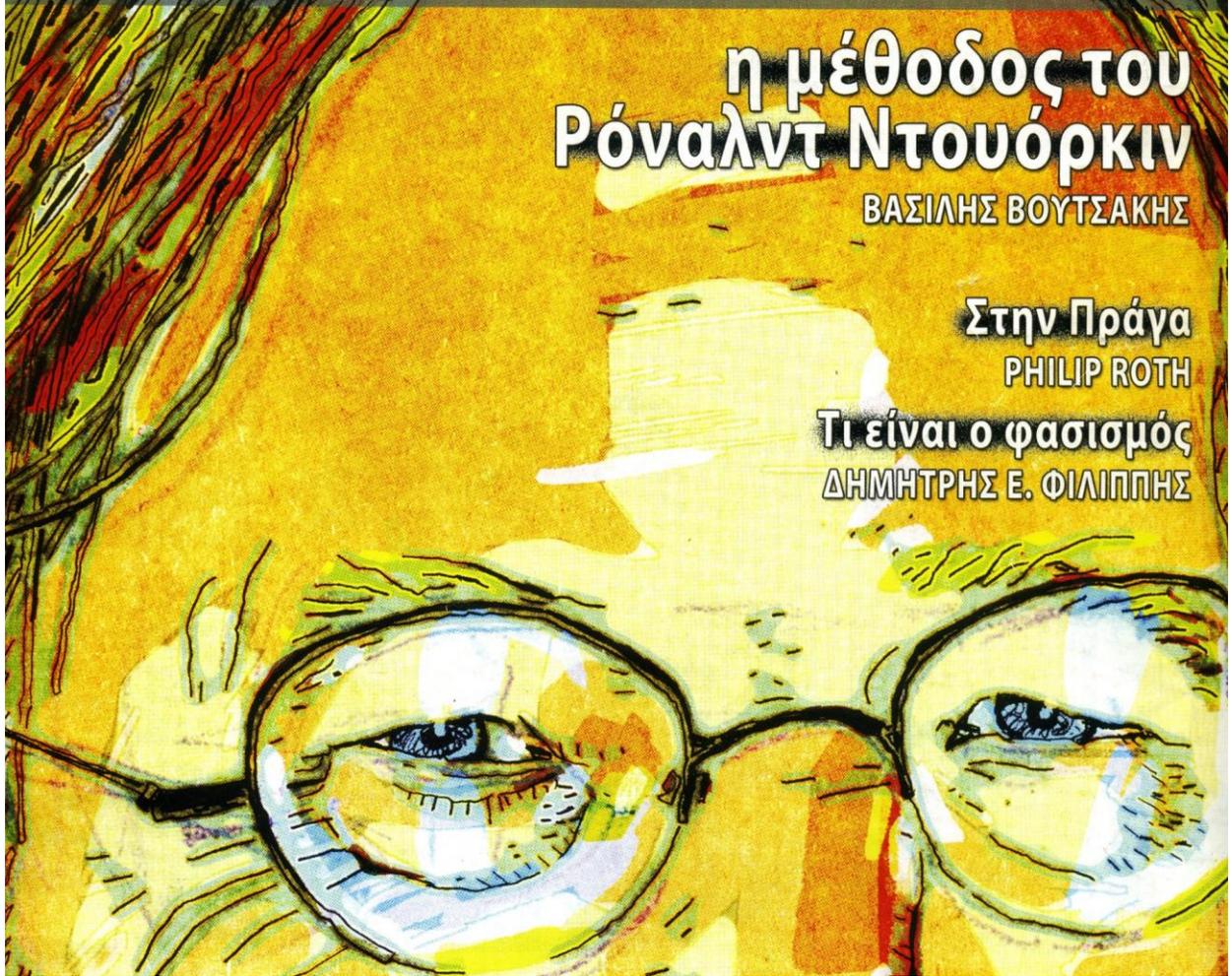
ΒΑΣΙΛΗΣ ΒΟΥΤΣΑΚΗΣ

Στην Πράγα

PHILIP ROTH

Τι είναι ο φασισμός

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ε. ΦΙΛΙΠΠΗΣ

Τι είναι ο φασισμός

Από τον ΔΗΜΗΤΡΗ Ε. ΦΙΛΙΠΠΗ

«Ο φασισμός μπορεί να οριστεί ως μια μορφή πολιτικής συμπεριφοράς που χαρακτηρίζεται από μονομανή ενασχόληση με την κοινωνική παρακμή, την ταπείνωση ή τον κατατρεγμό και από μια αντισταθμιστική προσηλωση στην ενότητα, στην ενεργητικότητα και στον εξαγνισμό. Στα πλαίσια λοιπόν αυτής της στάσης, ένα κόμμα μαζικής απήχησης που αποτελείται από αφοσιωμένους εθνικιστές ακτιβιστές, οι οποίοι βρίσκονται σε ταραχώδη αλλά αποτελεσματική συνεργασία με παραδοσιακές ελίτ, εγκαταλείπει τις δημοκρατικές ελευθερίες και, χωρίς ηθικούς ή νομικούς περιορισμούς, επιδιώκει να πραγματοποιήσει εσωτερικές εκκαθαρίσεις και να επεκταθεί εξωτερικά». Τον ορισμό του φασισμού, ο καθηγητής Ρ.Ο. Πάξτον τον δίνει στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του – πλέον βιβλίου αναφοράς. Για ποιο λόγο η έρευνα που προηγείται είναι τόσο σχολαστική; [ΤΒ]

Robert O. Paxton, *Η Ανατομία του Φασισμού*, μετάφραση από τα αγγλικά: Κατερίνα Χαλμούκου, Κέδρος, Αθήνα (ανατύπωση 2013 από την έκδοση του 2006), 427 σελ.

Η εποχή στην οποία συνέβαιναν τα παρακάτω είναι, πλέον, όλο και πιο μακρινή. Τα χαρακτηριστικά της, όμως, έχουν ενδιαφέρον. Μερικά απ' αυτά: τα βασικά είδη διατροφής ήταν πανάκριβα αγαθά, η ανεργία είχε υπερκεράσει την απασχόληση, οι αυτοκτονίες από απόγνωση συμπεριλαμβάνονταν στα αίτια των φυσιολογικών θανάτων, πανέμορφα κορίτσια πωλούσαν στα πεζοδρόμια ερωτικές υπηρεσίες έναντι εντελούς τιμήματος, η μεσαία τάξη ήταν σε αποσύνθεση και εκποιούσε τα χρυσαφικά της, τα προϊόντα των αγροτών έμεναν απούλητα, τα νεύρα των εργατών ήταν κλονισμένα από την πείνα και την ανεργία, η νεολαία είχε μείνει χωρίς δουλειά, χωρίς γράμματα, χωρίς μέλλον, η Αριστερά (αν και συγκροτούνταν σε παλλαϊκά μέτωπα) έχανε τη θέση της ως αποκλειστικό καταφύγιο της εργατικής τάξης κι η κυβερνώσα φιλελεύθερη αστική δημοκρατία, παρασυρμένη από τη δίνη της οικονομικής συντριβής της, βυθιζόταν μέχρι το λαμό στη διαφθορά...

Τα παραπάνω εικονογραφούν την αποπνικτική κοινωνική ατμόσφαιρα του μεσοπολέμου – είναι τα στοιχεία που ανάγλυφα περιγράφονται στη *Φαίά Πανούκλα* του Ντανιέλ Γκερέν, μια ζωντανή μαρτυρία από την άνοδο του ναζισμού¹, και τα οποία λαμβάνει απολύτως υπ' όψη του ο Ρόμπερτ Ο. Πάξτον, ομότιμος καθηγητής κοι-

Ernest Hamlin Baker (1889-1975), *Μνημείο Μουσολίνι*, 1883-1945, γκουάς σε χαρτί, 1943.

νωνικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια, στην *Ανατομία του Φασισμού* (*The Anatomy of Fascism*), που πρωτοεκδόθηκε στα αγγλικά το 2004 και, σήμερα, θεωρείται βιβλίο αναφοράς.

Ο ένας λόγος γι' αυτό είναι η επιστημονική του προσέγγιση, η σχολαστική προσπάθεια για ακρι-

βείς περιγραφές και ακόμη πιο ακριβείς ορισμούς. Ο άλλος, λόγω της επικαιρότητας. Έχουμε πάλι θέμα, και πώς να το κρύψουμε, άλλωστε; Γι' αυτό εξάλλου, εδώ και καιρό, ευδοκίμει η βιβλιογραφία για τον «ιστορικό ή κλασικό φασισμό του μεσοπολέμου» (δηλαδή, τον ιταλικό και τον γερμανικό κυ-

ρίως, αλλά και, δευτερευόντως, για τα άλλα συγγενή μεσοπολεμικά και μεταπολεμικά κινήματα), για τη Βαϊμάρη, για την ιδεολογία, τους συμβολισμούς, τη συγκυρία που έφερε τον φασισμό σε ρόλο διαμορφωτή της ευρωπαϊκής ιστορίας². Εν προκειμένω, πολλοί αναγνώστες αναζητούν βιβλία για τον φασισμό, όχι τόσο από τη φιλομάθεια του φιλόστορα, αλλά διότι αναζητούν αναλογίες της δικής μας εποχής με την «εποχή της πανούκλας και του αυγού του φιδιού». Τι είναι, εν τέλει, φασισμός; Είναι επικτός σήμερα; Τα ερωτήματα «απαντώνται» στο τέλος της *Ανατομίας*... του Πάξτον (κυρίως στα δύο τελευταία κεφάλαια, έβδομο και όγδοο). Αλλά, έως τότε, γίνεται προσπάθεια να περιγραφεί η συνθήκη μέσα στην οποία πρωτοεμφανίστηκε στην ιστορία της Ευρώπης τον 20ό αιώνα, οι διαφορές των διαφόρων συγγενών μορφωμάτων από χώρα σε χώρα κι από κοινωνία σε κοινωνία, οι ιδεολογικές αναφορές αλλά, κυρίως, τα δεδομένα πάνω στα οποία χτίστηκε (και τα οποία υπερβαίνουν την ιδεολογία, δεν αρκούν οι ιδεολογικές αναφορές για να τον κατανοήσουμε), οι πολιτικές συγκυρίες, η εκμετάλλευση του συντηρητικού περιβάλλοντος στο οποίο μεγάλωσε, ο ρόλος των εθνικισμών μετά το τέλος του αμαρτηρού Α' Παγκόσμιου Πολέμου...

Ο Πάξτον μοιάζει σαν να παρακινείται να απαντήσει στην ερώτηση, αν, οι σημερινές πολιτικές,

οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες αντιστοιχούν, έστω και μερικά, στις συνθήκες του μεσοπολέμου, αν δηλαδή οι κοινωνικές φοβίες (ή καλύτερα, οι φόβοι για το άγνωστο), κυριαρχικό μοτίβο στην ιστοριογραφία της εποχής του μεσοπολέμου, βρίσκουν στις σημερινές συνθήκες την αντιστοίχσή τους³.

Προσωπικώς, πιστεύω ότι η εργασία του Πάξτον οφείλει την απήχησή της στο ότι ο συγγραφέας «εικονογραφεί» με παλαιές (ι) εικόνες τούς καινούργιους φόβους μας. «Ο φασισμός είναι ο φόβος της παρακμής», διαπιστώνει ο Πάξτον, διευκρινίζοντας καταστατικά: «ο φασισμός είναι, δευτερευόντως, προπομποί, αιτίες, ιδεολογία, φιλοσοφία - πρωτότως, είναι ένα συγκλονιστικό συναίσθημα κυριαρχίας, συμπεριφοράς, και ατμόσφαιρας [...] που δεν θα είχε αναπτυχθεί χωρίς τη βοήθεια των απλών ανθρώπων, ακόμα κι εκείνων που χαρακτηρίζονται καλοί. [...] Η Γκεστάπο οφείλει πολλά σ' αυτούς» (ενδεικτικά σελ. 27, 34-35)

Λόγω της αναλυτικής περιγραφής των ιστορικών και κοινωνικών δεδομένων, λόγω της εξονυχιστικής, σε βαθμό σχολαστικότητας, εξήγησής τους αλλά, κυρίως, λόγω δομής, η *Ανατομία του Φασισμού* θα μπορούσε να είναι το σενάριο ενός άρτιου επιστημονικού ντοκιμαντέρ⁴, στο οποίο θα περιγραφόταν «η πορεία προς τον (εκ)φασισμό» σε έξι συνέχειες – όσα δηλαδή είναι και τα βασικά κεφάλαιά του: δημιουργία των φασιστικών κινημάτων, η εδραίωσή τους στο πολιτικό σύστημα, η ιδεολογία, οι μύθοι και η αισθητική τους, η κατάκτηση της εξουσίας, η διακυβέρνηση και, τέλος, η έπειτα από τον τρομακτικό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αναδίπλωση (με «ριζοσπαστισμό ή εντροπία»).

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Ένας από τους παράγοντες που ευνόησε την άνοδο του φασισμού, ιδίως στην Ιταλία και στη Γερμανία, ήταν η χρήση της προπαγάνδας. Ανάμεσα στους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς που συνέβαλαν καθοριστικά στη διάδοση της ιδεολογίας που αντιμάχεται την «κοινωνική παρακμή», καθοριστικότερος ήταν ο κινηματογράφος. Ο μεν Χίτλερ είχε την προσωπική σκηνοθετρία του, την ικανή Λένι Ρίφενσταλ, ο δε Μου-

σολίνι είχε δημιουργήσει μια πρωτοπόρα για την εποχή της «λέσχη κινηματογραφικών επικαίρων», την εταιρεία Luce, και τη ραδιοφωνία του Μπάρι (απ' όπου εξέπεμψε την πρώτη εκπομπή της, επί Μεταξά, και η ελληνική ραδιοφωνία)⁵.

Η διαφήμιση και η προπαγάνδα και στα δύο καθεστώτα έκανε σχολή, τις τεχνικές της επιβολής και της διάδοσης του μηνύματος, μάλιστα, τις οποίες τελειοποίησαν αργότερα οι διαφημιστές για να πλασάρουν καταναλωτικά μηνύματα, την είχαν ιχνηλατήσει και επιβάλει οι φασίστες. Προς τούτο, είχαν ακολουθήσει με προσοχή τις έρευνες της τότε κοινωνιολογίας (η ιταλική σχολή, με πρώτο όνομα τον Βιλφρέντο Παρέτο, εκθειάζε το ρόλο των «καθοδηγητικών ελίτ», της ψυχολογίας (κυρίως ήταν η επιρροή της νιτσεικής «ψυχολογίας του κοπαδιού»), της φρουδϊκής ψυχανάλυσης: «ο Μουσολίνι ήταν πολύ σοβαρός αναγνώστης [...] και αναφερόταν συχνά στο έργο του Γκυστάβ λε Μπων με τίτλο *Η ψυχολογία των όχλων*», υπογραμμίζει ο Πάξτον (σελ. 52-53). Χρησιμοποιώντας τα μέσα ενημέρωσης, και ιδίως αυτά που είχαν μαζίκη απήχηση, οι «διαφημιστές του φασισμού» σφυρηλάτησαν την «οργανική σταθερότητα» των δεσμών μεταξύ φασιστικού κράτους και κοινωνίας (πατριδα, οικογένεια, εργατικές-κομματικές οργανώσεις).

Ποια ήταν η κύρια στόχευση της φασιστικής προπαγάνδας; Αφ' ενός, να δηλώνεται ρητώς ότι ο φασισμός «δεν ήταν ήπιος και μαλθακός, όπως ο μικροαστικός φιλελευθερισμός», αφ' ετέρου να επισημαίνεται ο διμέτωπος αγώνας (αντικαπιταλιστικός και αντιμαρξιστικός) ενός «φιλολαϊκού καθεστώτος», που μέσω του κρατικού συνδικαλισμού («κορπορατισμός») ήθελε να ενισχύσει την εργατικότητα ολόκληρου του λαού, «χωρίς να ρουφάει ως το μεδούλι τη δουλειά του, όπως οι κεφαλαιοκράτες, ή να τον εκμεταλλεύεται όπως οι μαρξιστές». Επιπροσθέτως, «το φασιστικό καθεστώς, υποχρεώθηκε μεν σε περικοπές (της «οικονομίας του πολέμου»), δεν επιχείρησε όμως να διαλύσει το κράτος πρόνοιας – όπως ενδεχομένως να είχαν κάνει μερικοί συντηρητικοί» (σελ. 205).

Έτσι, π.χ., η φασιστική προπαγάνδα για να «χλευάσει τη μικροαστική μαλθακότητα» προέβαλε τις αθλητικές ικανότητες του Μουσο-

λίνι σε όλα τα σπορ (από το ποδόσφαιρο μέχρι την ορειβασία, το πιλοτάρισμα αεροπλάνων και αυτοκινήτων) κι όσο για τον Χίτλερ, πασίγνωστη είναι η εικόνα στην οποία φαίνεται να χαιρετά τα πλήθη μέσα από την ανοιχτή λιμουζίνα). Επίσης, η «θεσομοθετημένη υποχρεωτική χαλάρωση», το «μετά την εργασία-δορο λανογο» στη φασιστική Ιταλία και οι «Κυριακές ξεκούρασης και ανάπαυλας» στη χιλιερική Γερμανία τόνιζαν εκατέρωθεν τον «φιλολαϊκό - φιλεργατικό χαρακτήρα του φασισμού». Οι εικόνες χαλαρότητας διαφόρων κοινωνικών ομάδων σε υπαίθρια πικνίκ ήταν συχνά μοτίβο της φασιστικής προπαγάνδας για τον «ελεύθερο» χρόνο και τον διαταξικό χαρακτήρα του εθνικοσοσιαλισμού», ενώ παράλληλα με αυτό τον τρόπο εκθειάζονταν η επιστροφή στη φύση και η καθαρότητα της υπαίθρου, σε μια προσπάθεια να αναχαιτιστεί η μεγεθυμένη τότε αστικοποίηση (σελ. 29-63). Και όπως επίσης διευκρινίζεται με παραπομπή στη Χάννα Άρεντ, «ο κατακερματισμός της φασιστικής κοινωνίας και η εξατομίκευση του πληθυσμού της είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της τελευταίας φάσης (“ριζοσπαστικοποίησης”) του φασισμού» (σελ. 220)⁶.

Πριν από την προπαγάνδα, όμως, είχαν παίξει καθοριστικό ρόλο στην άνοδο του φασισμού τα δεινά του πολέμου και τα συντρίμια που εκείνος άφησε το 1919. Ωστόσο, το κίνημα του φασισμού είχε βαθύτερες ρίζες. Σύμφωνα με τον Πάξτον,

Οι βαθύτερες ρίζες του φασισμού βρίσκονται στην εξέγερση στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα εναντίον των κυρίαρχων φιλελευθέρων πιστεύω για την ατομική ελευθερία, τη λογική, τη φυσική ανθρώπινη αρμονία και την πρόοδο. Πολύ πριν από το 1914, νεόκοπες αντιφιλελεύθερες αξίες, ένας πιο επιθετικός εθνικισμός και ρατσισμός και μια νέα αισθητική των ενστίκτων και της βίας άρχισαν να δημιουργούν το πνευματικό - πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο θα ανθούσε ο φασισμός. (σελ. 52)

Ο Πάξτον κάνει συστηματική αναφορά στους θεωρητικούς που λειτούργησαν καθοδηγητικά κυρίως για τον Μουσολίνι και τον Χίτλερ.

Τα πρώτα διαβάσματα του σοβαρού αναγνώστη Μουσολίνι ήταν τα κείμενα του Νίτσε, του Γκυστάβ λε Μπων, του Ζωρζ Σορέλ. Ο Χίτλερ απορροφούσε μάλλον με όσηνωση τον περτωτόδη παγγερμανικό εθνικισμό και αντισημιτισμό των Γκεοργκ φον Σένερερ, Χιούστον Στιούαρτ Τσάμπερλεν, του δημάρχου Λουέγκερ και του συνθέτη Ρίχαρντ Βάγκνερ που «απέκτησε στο μυαλό του εκστατικές διαστάσεις». Ο γάλλος καθηγητής κοινωνιολογίας Εμίλ Ντυρκέμ, ο Φέρντιναντ Τένις, οι κοινωνιολόγοι Βιλφρέντο Παρέτο, Γκαετάνο Μόσκα και Ρομπέρτο Μίκελς, ο Όσβαλντ Σπένγκελ και ο κύριος του βιβλίου του *Η παρακμή της Δύσης* (1918) ήταν μερικοί ακόμα στοχαστές και διανοούμενοι στους οποίους οι φασίστες αναζητήσαν ψήγματα της ιδεολογικοπολιτικής τους φαντασίας.

Ο φασισμός, δηλαδή, «τοίμησε» απ' όλα τα φιλοσοφικά, ιδεολογικά και λογοτεχνικά ρεύματα και η προπαγάνδα του προσάρμοσε τις φιλοσοφικές επιρροές του: το εκλεκτό κράτος είναι κράτος του «ορθού λόγου», έχει λίγο από τον Καντ - ο εκλεκτός ηγέτης με τα ανώτερα ένστικτα, όπως ευκόλως εννοείται, έχει κάτι από τον «υπεράνθρωπο» του Νίτσε - οι στρατευμένοι φασίστες, οι «Νέοι Άνθρωποι» (τα «νιτσεικά διαμάντια» των τότε φιλοφασιστικών εφημερίδων) διακρίνονταν για την ακλόνητη πίστη στο κόμμα και στον ηγέτη – ιδού και η επιρροή του Κρότε («ο νεοιδεαλισμός βασίζεται στην πίστη», κατά την απόφαση του ιταλού διανοητή).

Όπως επισημαίνει ο Πάξτον, πολλοί από τους συγγραφείς που προαναφέρθηκαν, και άλλοι τα γραπτά των οποίων θεωρήθηκαν ότι προετοίμαζαν το δρόμο των φασιστών, όταν χρειάστηκε αποδοκίμασαν τις φασιστικές ή τις ναζιστικές πρακτικές και πήραν τις αποστάσεις τους (σ' αυτούς δεν συγκαταλέγονται συμπαθούντες όπως ο αμερικανός ποιητής Έζρα Πάουντ και ο канаδο-βρετανός ζωγράφος και συγγραφέας Γουίνταμ Λιούις). Επίσης, επισημαίνει ότι καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι εθνικές ιδιαιτερότητες – ό,τι ήταν αποδεκτό στη Γερμανία, π.χ. η ομηχλώδης σκανδιναβική μυθολογία, αναγνωρίσιμη ιδίως στο έργο του Βάγκνερ, στην Ιταλία το ίδιο διάστημα φαινόταν γελοία. «Αν, αναζητώντας τις ρίζες του φασισμού, επικεντρω-

θούμε μόνο στους μορφωμένους φορείς πνεύματος και πολιτισμού, τότε θα έχουμε παραβλέψει τον πιο σημαντικό παράγοντα: τα υφέρποντα πάθη και συναισθήματα», τονίζει ο Ρόμπερτ Πάξτον (σελ. 63).

Συστατικό στοιχείο της ιδεολογίας του φασισμού, που ανέδειξε μάλιστα η φασιστική προπαγάνδα, ήταν η εμμονή στον ανδρισμό. Τη σχέση του Χίτλερ με τις γυναίκες δεν θα την καταλάβουμε ποτέ. Ο Μουσολίνι όμως ήταν λατίνος εραστής με στόφα, αλλά δεν έβγαζε τα άπλυτά του στη φόρα, εμφανιζόταν μεν ως πολύτεκνος πατέρας και σύζυγος αλλά άλλαξε ερωμένες (ως γνωστόν, οι παρτιζάνοι που τον σκότωσαν στις 28 Απριλίου 1945 κρέμασαν ανάποδα δίπλα του και την ερωμένη του, Κλάρα Πετάντσι).

Ο ανδρισμός είναι μία από τις σταθερές του φασισμού, που μεταλλάσσει τα βασικά ιδεολογικά χαρακτηριστικά του, προκειμένου να προσεγγίσει μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Όταν τα βρήκε με το Βατικανό, ο Ντούτσε έπαψε να δηλώνει, επισήμως τουλάχιστον, άθεος, όπως έκανε όταν ήταν νεότερος. Ο Μουσολίνι επιθυμούσε ο φασισμός να προσλαμβάνεται με την ίδια αποκαλυπτική απολυτότητα όπως η θρησκεία, αφού «σκοπός του είναι να ηθικοποιήσει και να εξαγνίσει το έθνος» (έχει μια ανταγωνιστική σχέση με τη θρησκεία, χωρίς τελικά να την αμφισβητεί), αλλά δεν μπορούσε να διανοηθεί ότι οι γυναίκες θα είχαν δικαιώματα. Οι γυναίκες (παρά ενάριθμες εξαιρέσεις, όπως η περίπτωση της Λένι Ρίφενσταλ) έπρεπε να παραμένουν στην «εστία»: η «υγεία» μιας χώρας θεωρούνταν υπόθεση του δημογραφικού της δυναμισμού και η προπαγάνδα του φασισμού τόνιζε το «ρόλο της μάνας-κουνέλας και της πιστής συζύγου», αν και η Ιταλία, χώρα της μόδας, εξωρρίζε ενίοτε «επί το φεμινιστικότερον» αυτή την εικόνα⁷.

Ότι ο φασισμός ήταν πολύ αντρίκεια υπόθεση το έδειξε και η στήριξη που είχε από τον φουτουρισμό, το καλλιτεχνικό κίνημα της εποχής της πρωτοπορίας, του fin de siècle, που εκθείαζε τη βία και τον πόλεμο. Ήταν το κίνημα των «στρατιωτών-ποιητών»: ο ηγέτης των ιταλών φουτουριστών, Φ Γκαμπριέλε Ντ' Ανούντσιο, ως επικεφαλής μιας προφασιστικής παραστρατιωτικής ομάδας «μελανοχιτώνων» βετερά-

1914, Μόναχο, Γερμανία. Πολίτες διαδηλώνουν αμέσως μετά την κήρυξη του πολέμου. Ο Αδόλφος Χίτλερ (λεπτομέρεια της φωτογραφίας στον κύκλο, πάνω δεξιά) ήταν ανάμεσα στους διαδηλωτές.

νων πολεμιστών, κατέλαβε το αδριατικό λίκνι του Φιούμπε και το κυβέρνησε για ένα χρόνο (1919). Ύστερα απ' αυτό, ο Ντ' Ανούντσιο έμεινε για ένα διάστημα κάτι σαν δελφίνος του Μουσολίνι και του άφησε κληρονομιά τις γνωστές ομάδες με τα μαύρα πουκάμισα, τις επονομαζόμενες «ομάδες δράσης - squadre d'azione με τους τοπικούς αρχηγούς τους - gas», οι οποίες, κράτος εν κράτει, ως προστάτες τόσο των τοπικών ακτημόνων όσο και των εργατών, ξεκίνησαν από την κοιλιά του Πάδου για να ξεκληρίσουν στη συνέχεια τους αντιφασίστες από όλη την ιταλική επικράτεια (σελ. 86-93).

Μέσα σ' αυτή τη φουτουριστική ατμόσφαιρα «αισθητικοποίησης της πολιτικής» (και σε αντίθετο πνεύμα από την «πολιτικοποίηση της αισθητικής», όπως επιχειρούσε ο κομμουνισμός), ο φασισμός «χειραγώγησε πλήρως τις μάζες, αφού προηγουμένως τις είχε εθνικοποιήσει». Και ο αγώνας του, όπως τονίστηκε, ήταν διμέτωπος: αφ' ενός διεκδικούσε εξ αρχής και με απόλυτη συνέπεια τη «μαζικοποίηση της πολιτικής», σε αντίθεση με τους συντηρητικούς και τους επιφυλακτικούς φιλελεύθερους, που, παραδοσιακά, εμπόδιζαν τη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στην πολιτική, αφ' ετέρου «έθεσε σε εφαρμογή το σχέδιο επαναφοράς των

οπαδών του σοσιαλισμού στο έθνος και επανένταξης της εργατικής τάξης στο ευρύτερο πλαίσιο των προωμένων και των συμφερόντων της «εκλεκτής και καθαρής κοινωνίας» (σελ. 51, 67): «εθνικοσοσιαλισμός», λοιπόν, εναντίον σοσιαλισμού και φιλελευθερισμού.

Κάπως έτσι αρχίζει η πορεία προς τον εκφασισμό της Ευρώπης...

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΕΧΘΡΟΥΣ

...Με πρώτο επεισόδιο, την παρατεταμένη κρίση της πρώτης παγκοσμιοποίησης, στη δεκαετία του 1880: όταν, αίφνης, πτώχευσαν αγροκτήματα και μικρές βιοτεχνίες χειροποίητης παραγωγής, λόγω των συνεπειών της βιομηχανικής επανάστασης. Πολύ απότομα, χάρη στην βιομηχανική εξέλιξη, έγινε γρήγορη και φτηνή η διακίνηση βιομηχανικών προϊόντων χάρη στο σιδηρόδρομο και τα νέα ατμόπλοια, με αποτέλεσμα την εξώθηση στη μετανάστευση προς τη δυτική Ευρώπη εκατοντάδων χιλιάδων εργατών που κατέφθαναν σαν κύματα, «αλλά και των πολιτιστικά ασυνήθιστων Εβραίων, που προσπαθούσαν να γλιτώσουν από την καταπίεση την οποία ήδη υφίσταντο στην ανατολική Ευρώπη» (σελ. 68-69).

Η αφομοίωση εκείνου του πρωτόγνωρου μεταναστευτικού κύματος (και κυρίως των Εβραίων) προκάλεσε κραδαμούς στα υπό διαμόρφωση νέα κράτη και έφερε στο προσκήνιο τη «Νέα Πολιτική (-μικροαστική) Τάξη», που έθεσε ως κύριο πρόταγμα «την προτεραιότητα του έθνους απέναντι σε κάθε μορφή διεθνισμού (-σοσιαλισμού) και παγκοσμιοποίησης (-καπιταλισμού)». Η ενοχοποίηση, στα 1896, του πλοιάρχου Άλφρεντ Ντρένφους, εβραίου επιτελικού αξιωματικού του γαλλικού ναυτικού, ο οποίος κατηγορήθηκε άδικα σαν κατάσκοπος των Γερμανών, δέχεται τη δυναμική του εθνικισμού και του αντισημιτισμού ακόμα και στις παλαιές φιλελεύθερες δημοκρατίες (σελ. 71). Η εθνικιστική γαλλική ακροδεξιά παράταξη, Action Française, του Σαρλ Μορά, που ιδρύθηκε μέσα σε εκείνο το σκηνικό, είναι ο μακρινός πρόγονος του κόμματος Λε Πεν... Ο Μορά είναι το πρόσωπο που επικαλέστηκε το πατριωτικό ψέμα, σε μια στάση κατά την οποία ο σκοπός αγιάζει τα μέσα: «Όταν ένα έγγραφο που χρησιμοποιήθηκε για την ενοχοποίηση του Ντρένφους αποδείχθηκε πλαστό, ο Μορά δεν πτοήθηκε. Επρόκειτο, όπως είπε, για «πατριωτική πλαστογραφία», faux patriotisme».

Ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι μέσα

σε αυτό το κλίμα μεγάλωσαν. Στις χώρες και των δύο, και στη Γερμανία και στην Ιταλία, «η προβολή του εθνικισμού σε ιμπεριαλισμό» ήταν πολύ πιο έντονο φαινόμενο, δεδομένου ότι αμφότερες οι χώρες μόλις είχαν πραγματοποιήσει την εθνική τους ενότητα (δεκαετία του 1870) και διεκδικούσαν τον επίζηλο τίτλο της μεγάλης δύναμης, χωρίς όμως να διαθέτουν την αντίστοιχη κοινοβουλευτική προϊστορία των άλλων φιλελεύθερων δυνάμεων, ούτε, ακόμα, ανάλογα προηγμένη βιομηχανία και καθαρό μοντέλο ελεύθερης αγοράς. Γι' αυτό το λόγο, ο αλτρωτισμός και των δύο χωρών (με τις πολλές, εκατέρωθεν, μειονότητες, που βρίσκονταν πέραν της εθνικής επικράτειάς τους, κυρίως σε εδάφη της τότε Αυστροουγγαρίας και στα Βαλκάνια) τροφοδοτούσε σε ακραία μορφή τις ιδέες του παγερμανισμού και της ιταλικότητας (italianità-mare postum).

Ο Μουσολίνι έζησε την εφηβεία του στην ιταλο-αυστριακή μεθόριο (επαρχία του Φριούλι), όπου ήταν έντονος ο αλτρωτισμός. Αργότερα, στη νεότητά του, έφυγε από τη χώρα για να σπουδάσει (δάσκαλος) στην Ελβετία, όπου κυκλοφορούσε με πιστόλι, καβγάδιζε, οργάνωνε απεργίες ως αριστέρος εξτρεμιστής, διασκεδάζε στους οίκους ανοχής. Εντυπωφώντας στον Νίτσε, τον Σορέλ και τον Προυντόν, γρήγορα δήλωσε αναρχικός σοσιαλιστής και εθνικός επαναστάτης: είχε αρχίσει να φαντάζεται τον εαυτό του ηγέτη του ιταλικού αλτρωτισμού και της νέας παλιγενεσίας της Ιταλίας (σελ. 52-54).

Ο Χίτλερ, από την πλευρά του, ανδρώθηκε στην προπολεμική Βιέννη την εποχή που τη διοικούσε ο δημοφιλής «δήμαρχος του λαού», ο «δημοτικός σοσιαλιστής» Καρλ Λούεγκερ, και όπου ασκούσε μεγάλη επιρροή ο ηγέτης του παγερμανισμού Γκέοργκ Φον Σένερερ. Εκεί, στη Βιέννη, είχαν, επίσης, μεγάλη πέραση όλα τα λαϊκά αναγνώσματα φυλετικής καθαρότητας και ανωτερότητας της άριας φυλής: ο «κοινωνικός δαρβινισμός», η ευγονική, η ανακάλυψη του ρόλου των βακτηρίων στη μόλυνση και των μηχανισμών της κληρονομικότητας (Παστέρ, Μέντελ) έντυναν με το απαραίτητο επιστημονικό περιβλήμα τα μπεστ σέλερ του είδους, επιτρέποντας στη συλλογική φαντασία να βλέπει παντού «μαρούς εχθρούς» κάθε

είδους. Ο νεαρός Αδόλφος, ένας μοιραίος ζωγράφος που άκουγε Βάγκνερ, γρήγορα διαπίστωσε ότι η τέχνη δεν μπορούσε να είναι η κύρια απασχόλησή του: το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα που θα ίδρυε αργότερα είχε τα διακριτικά που είχε ξεσηκώσει από τον μέντορά του, Σένερερ: τον τίτλο δηλαδή του «φύρερ», το χαιρετισμό «χάιλ» και τη σβάστικα (σύμβολο πρώιμων πολιτισμών που παραπέμπει στον ήλιο, σελ. 54-56, 360, σημείωση 5).

Με αυτά τα δεδομένα, αυθόρμητα δικαιούται να παρατηρήσει κανείς ότι ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι, τελικά, δεν εφηύραν και πολλά, μόνο μάντεψαν πόσο μεγάλη βοήθεια μπορούσε να τους προσφέρουν ο υπερεθνικισμός και ο αντιεβραϊσμός/αντικαπιταλισμός των μαζών. Κάποια ενδεικτικά γεγονότα αρκούν για να δείξουν τις βαθιές ρίζες του εθνικισμού και του ρατσισμού. Ανάμεσά τους, ο γαλλοπρωσικός πόλεμος του 1870, η επεκτατική πολιτική της εθνικιστικής/προφασιστικής Ιταλίας (ήττα στην Άδουα της Αιθιοπίας, 1896, κατάκτηση της Δωδεκανήσου κατά τον ιταλο-τουρκικό πόλεμο του 1911-12), τα συχνά πογκρόμ εναντίον των Εβραίων στη Γερμανία και αλλού (πάντως, όχι ακόμα στην Ιταλία).

Ως προς το «εβραϊκό ζήτημα», και για να ενισχύσουμε με ένα «δικό μας γεγονός» την τεκμηρίωση του αμερικανού συγγραφέα, αξίζει να εστιάσουμε στον εμπρησμό της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ, στη Θεσσαλονίκη, το 1931. Είναι η ελληνική παραλλαγή, λιγότερο θεαματική προφανώς, της περιβόητης «Νύχτας των Κρυστάλλων» (όταν καταστράφηκαν σε μαζική κλίμακα τα εβραϊκά καταστήματα και οι περιουσίες των Εβραίων, και πυρπολήθηκαν πολλές συναγωγές, στο Βερολίνο και σε άλλες πόλεις τον Νοέμβριο 1938), που ήταν το τελευταίο μεγάλο επεισόδιο πριν από την «τελική λύση» της γενοκτονίας των Εβραίων. Συνεπώς, η δημιουργία και η εδραίωση των φασιστικών κινήσεων αλληλοσυμπληρώνουν την παράλληλη διαδικασία της επικράτησης του «εκλεκτού λαού» (volk-razza) επί των κατώτερων, αλλά και μολυσμένων φυλών (σελ. 59)...

Από τη φύση του, λοιπόν, σημειώνει ο Πάξτον, «ο φασισμός πριν από όλα είναι ένστικτα, "κινητήρια πάθη", συμπεριφορά». Άρα, «δεν μπορεί να είναι διεθνιστικός», κα-

θώς οι πολιτιστικές και εθνικές ιδιαιτερότητες κάθε χώρας διαφοροποιούν την εκδήλωση, την ένταση και τις παραστάσεις των φασιστικών συναισθημάτων. Ο Χίτλερ κήρυξε, το 1923, σε μια μπουρζουαζία τον εθνικοσοσιαλισμό (ναζί, στα γερμανικά, είναι οι πρώτες συλλαβές από τις δύο λέξεις), ενώ ο Μουσολίνι είχε προηγηθεί, το 1919, ανακηρύσσοντας το φασισμό (fascio σημαίνει ένωση) στην πλατεία Σαν Σεπόλκρο στο Μιλάνο. Η Ιταλία έχει περισσότερο ήλιο, οι Ιταλοί σουλατσάρουν στις πλατείες, αντίθετα οι Γερμανοί τα τσούζουν λιγάκι στις μπουρζουαζίες. Στη Γερμανία, επίσης, δόθηκε έμφαση ιδίως στον εχθρό που έχει αλώσει τη χώρα, που εν προκειμένω ταυτίστηκε με τους Εβραίους. Αντίθετα, στη μουσολινική Ιταλία, ο ανακλαστικός (και γενοκτόνος) αντισημιτισμός δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος. Πολλοί Εβραίοι της Ιταλίας και των ιταλικών κτήσεων, άλλωστε, ήταν εγγεγραμμένοι στο φασιστικό κόμμα και αρκετοί το χρηματοδότησαν, με πρώτη ανάμεσά τους την ερωμένη και βιογράφο του Μουσολίνι, Μαργαρίτα Σαρφάτι (σελ. 68-98). Έτσι, όταν, αίφνης, στα 1937, για λόγους στρατηγικής (δημιουργία του Άξονα), η Ιταλία έγινε αντιεβραϊκή «έμοιαζε εντελώς γελοία», κατά μία αποστροφή του Τζόρτζιο Ντε Κίρικο (και το γελοίο, αυτό χωρίς ιστορικές παραχάξεις και απλουστεύσεις, ο κινηματογραφιστής Ρομπέρτο Μπενίνι, στο πρώτο μέρος της γνωστής ταινίας του *Η ζωή είναι ωραία*)⁸.

Αφού απευθύνεται στο θυμικό, ο φασισμός δεν έχει εκ των πραγμάτων πολλά πολλά με το πνεύμα. «Δεν υπάρχει κάποιος φιλόσοφος που να δημιούργησε ένα φιλοσοφικό σύστημα για τον φασισμό», διευκρινίζει ο Πάρσον. Αλλά και ως προς την οικονομία, ο Πάρσον εξηγεί ότι, παρά την κατά καιρούς αντίθετη ρητορική, ο φασισμός είναι μόνο κατ'επίφαση αντικαπιταλιστικός: άλλο πράγμα άλλωστε είναι ο εθνικός σοσιαλισμός (ο κρατικός και μετοχικός έλεγχος των επιχειρήσεων) και άλλο οι βιομηχανο-χρηματοδότες του φασισμού, που κέρδισαν από τη βιομηχανία του πολέμου και τα δημόσια έργα του καθεστώτος⁹.

Το παν, πάντως, είναι η πίστη και η αφοσίωση των οπαδών: χάρη στην πίστη και την απόλυτη αφοσίωση των «επίστρατων» και

της νεολαίας, ο φασισμός εδραιώθηκε ως πρωτόγνωρο και ριζοσπαστικό κίνημα του 20ού αιώνα (αφού είχαν προηγηθεί τα άλλα κινήματα: ο φιλελευθερισμός, ο σοσιαλισμός, ο κομμουνισμός, ο αναρχισμός). Χωρίς αμφιβολία, «ο φασισμός πρώτα και κύρια υπήρξε ένα κίνημα της νεολαίας», κυρίως διότι αποτέλεσε ένα ελκυστικό γι' αυτήν αντι-κίνημα ή, «ακριβέστερα, ένα κίνημα-αντί», όπως παρατήρησε κάποτε ο φιλόσοφος Νορμπερτο Μπόμπιο.

Είμαστε τα πάντα, θα πει κάποια στιγμή, ο Μουσολίνι στα *Γραπτά* του: αναρχικοί, κομμουνιστές, σοσιαλιστές, δημοκράτες, φιλελεύθεροι, συντηρητικοί, νόμμοι ή παράνομοι, σύμφωνα με τα γυρίσματα και τα κελεύσματα των καιρών. [...] Είμαστε οι επαναστάτες της απελευθέρωσης¹⁰.

Ο φασισμός είναι «αντί» σε όλα, αλλά υπέρ του πολέμου. Και, «όπως προειδοποίησε το 1936, ο γερμανός στοχαστής Βάλτερ Μπένγιαμιν, η απόλυτη αισθητική εμπειρία του φασισμού είναι ο πόλεμος» (σελ. 31). Εξ άλλου, ο φασισμός ήταν προϊόν ενός πολέμου, του Α' Παγκόσμιου...

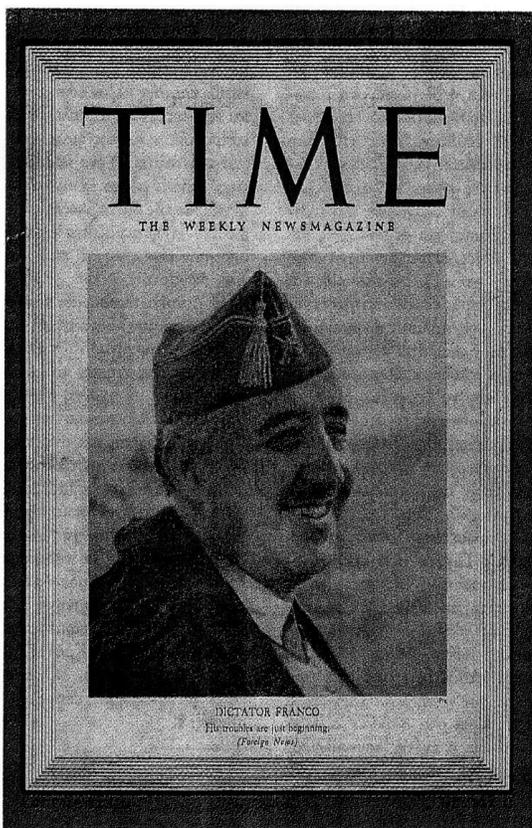
Στον πρώτο μεγάλο πόλεμο, άλλωστε, Χίτλερ και Μουσολίνι άρχισαν τη μεγάλη πορεία προς την επιβολή: ο δεκαετής Χίτλερ, λέγεται, έπαθε υστερική τύφλωση μόλις πληροφορήθηκε την «πισώπιλη μαχαίρα που δέχθηκε η Γερμανία στον πόλεμο», κατά τη διατύπωση των παγερμανιστών (η Συνδιάσκεψη της Ειρήνης υποχρέωσε τη Γερμανία να πληρώσει εσοεί). Ο δε Μουσολίνι (τραυματίας σε άσκηση, όχι στη μάχη), αφού είχε στελεχει στο διάβολο, από τις στήλες της *Avanti* (του δημοσιογραφικού οργάνου των σοσιαλιστών όπου ήταν αρχισυντάκτης), τους έως τότε ειρηνιστές συντρόφους του, έβγαλε τη δική του εφημερίδα, *Il Popolo d'Italia*, από όπου κατακεραυνώνει συλλήβδην και αδιακρίτως όλους τους υπεύθυνους για την «ακρωτηριασμένη ειρήνη» (vittoria mutilata), που είχε αναγκαστεί να υπογράψει η Ιταλία: τους συμμαχούς, τους ιταλούς σοσιαλιστές και τους «κοπανατζήδες» (imboscanti) από την πρώτη γραμμή.

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος είχε φέρει τα πάνω-κάτω: η παρατεταμένη ατμόσφαιρα εμπόλεμης κατάρστασης, παρακμής, κρίσης και

οικονομικής ύφεσης συνεχίστηκε αμείωτη με την Οκτωβριανή Επανάσταση (αλλά και με τον περιορισμό της μόνο στη Ρωσία, ιδίως μετά τη δολοφονία της Ρόζας Λούξεμπουργκ και του Καρλ Λίμπνεχτ, το 1919, στο Βερολίνο), τη... βαλκανοποίηση της Ευρώπης (με πρώτο νέο σχήμα, τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης) και τους εθνικούς διχασμούς.

Η νέα κατάσταση άλλαξε τις συμμαχίες στη διεθνή σκηνή, μπέρδεψε στρατόπεδα, ανέτρεψε συσχετισμούς. Έτσι, η ανάληψη της διακυβέρνησης έφερε σε αντιπαράθεση φασιστικά κινήματα, εντεινονίας τις μεταξύ τους διαφορές. Αυτό που ο Πάξτον προσεγγίζει σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ας προσπαθήσουμε εδώ να το τεκμηριώσουμε με ένα ελληνικό παράδειγμα:

Σε τι αποκλίνει το καθεστώς Μεταξά από τον κλασικό φασισμό; Σε ένα, κυρίως: στον αμυντικό χαρακτήρα του ελληνικού εθνικισμού, έναντι της ιταλικής επιθετικότητας. Η Ελλάδα ήταν ανέκαθεν το πρώτο εμπόδιο στην προσπάθεια επέκτασης της Ιταλίας στην ανατολική Μεσόγειο. Ο Μουσολίνι, με το που ανέλαβε την πρωθυπουργία, έδειξε αμέσως τις προθέσεις του, προκαλώντας το επεισόδιο της Κέρκυρας, το 1923: Η ιταλική κυβέρνηση απαίτησε αποζημίωση 50 εκατομμύρια λιρέτες για τη δολοφονία του ιταλού στρατηγού Ενρίκο Τελλίνι στα ελληνοαλβανικά σύνορα στην Κακαβιά. Απαίτησε επίσης την εκτέλεση των δολοφόνων, τους οποίους όμως δεν μπορούσε να ανακαλύψει η ελληνική κυβέρνηση. Στις 31 Αυγούστου 1923, η ιταλική αεροπορία βομβάρδισε την Κέρκυρα σκοτώνοντας δεκαπέντε πολίτες και, στη συνέχεια, το κατέλαβε. Η Ελλάδα προσέφυγε στην Κοινωνία των Εθνών, το θέμα πέρασε στην Διάσκεψη των Πρεσβευτών, έναν οργανισμό που είχε δημιουργηθεί για την αντιμετώπιση προβλημάτων στις συνθήκες ειρήνης που ακολούθησαν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και, τελικά, επικρίστηκαν αποζημιώσεις στην Ελλάδα με αντάλλαγμα την αποχώρηση των Ιταλών από το νησί, στις 27 Σεπτεμβρίου του ίδιου χρόνου. Εκτός από τον αμυντικό χαρακτήρα του ελληνικού εθνικοσοσιαλισμού, πάντως, τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της οργάνωσής του, της διάρθρωσής του, των τελετών του και των συμβόλων του,

Ο Φράνκο, δικτάτορας της Ισπανίας, από την πρώτη σελίδα του περιοδικού *Time*, 27 Μαρτίου 1939.

το καθεστώς της 4ης Αυγούστου τα ξεσήκωσε, σχεδόν αυτοίσα, από τον κλασικό φασισμό¹¹.

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΦΡΑΝΚΟ

Τη μεγάλη διαφορά την κάνει, κατά συνέπεια, πρώτα η επιθετικότητα και, στη συνέχεια, η απόλυτη ταύτιση του κράτους με το κόμμα (ιταλικός φασισμός) ή, ακόμα, η πλήρης υποκατάσταση του πρώτου από το δεύτερο (γερμανικός ναζισμός): «τα πάντα εν τω κράτει, ουδέν εκτός του κράτους, ουδέν εναντίον του κράτους», όπως έγραφε η εφημερίδα *Euzia* της εποχής. Απ' αυτή την άποψη, λοιπόν, υποστηρίζει ο Πάξτον, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι εάν οι γιουγκοσλαβικοί εθνικισμοί της δεκαετίας του 1990 είχαν φασιστικό χαρακτήρα λόγω της επιθετικότητάς τους (σελ. 262-263), όλα συλλήβδην τα φασιστικά κινήματα του μεσοπολέμου (όσα κυβέρνησαν, και όσα παρ' ολίγον να κυβερνούσαν) πρέπει να χαρακτηριστούν απολυταρχικές δικτατορίες,

καθώς στηρίχθηκαν στις προϋπάρχουσες συντηρητικές δυνάμεις: στρατός, εκκλησία, οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα. Αφού δεν ταύτιζαν ή δεν αντικατέστησαν το κόμμα από το κράτος, αποκλίνουν, συνεπώς, από τον κλασικό ιταλικό και γερμανικό φασισμό, τονίζει ο Πάξτον.

Αυτό ισχύει με βεβαιότητα για την Πορτογαλία του Σαλαζάρ, για την Ισπανία του Πρίμο ντε Ριβέρα, για την Ουγγαρία του καθεστώτος Χόρθι, για τη Ρουμανία της Εθνικής Χριστιανικής Άμυνας του Κορνέλιου Ζέλεα Κοντρέανου, για το καθεστώς του Βισί, για τη Νορβηγία του Κουίσιγκ και, βεβαίως, για το καθεστώς της 4ης Αυγούστου του Ιωάννη Μεταξά στην Ελλάδα. Αλλά, με τα χαρακτηριστικά που αποδίδει στα κινήματα του κλασικού φασισμού ο Πάξτον, δεν ισχύει το ίδιο στην περίπτωση του φρανκισμού, που στην πρώτη του φάση, και τουλάχιστον ως το 1945, (πρέπει αυτοδίκαια να) αποτελεί το τρίτο κίνημα του κλασικού φασισμού. Επ' αυτού, ισχυρίζομαι ότι ο

αμερικανός καθηγητής έχει άδικο.

Έως το 1945, ο Φράνκο στηρίχτηκε κυρίως στους φασίστες της Ισπανικής Φάλαγγας (το ισπανικό φασιστικό κόμμα του Χοσέ Αντόνιο Πρίμο ντε Ριβέρα). Ο Φράνκο άφησε τη Φάλαγγα να εξασθενήσει, για να μην του προκύψουν ανταγωνιστές μέσα από το κόμμα, και κατόπιν επιβλήθηκε και στο κόμμα και στο κράτος (όπως ο Μουσολίνι). Όταν αξιωματούχοι της Ισπανικής Φάλαγγας παρέστησαν στην κηδεία του Χίτλερ το 1945, ο Φράνκο είχε πάρει ήδη σαφείς αποστάσεις από τον άξονα. Έκτοτε, άλλαξε το προφίλ του καθεστώτος του σε απολυταρχική στρατιωτική δικτατορία. Ωστόσο το βέβαιο είναι ότι ο «καουντίνιο» Φράνκο νίκησε χάρη σε αυτούς τους φαλαγγιστές-φασίστες και χάρη στη βοήθεια του Χίτλερ (στην Γκερνίκα) και του Μουσολίνι (τον συνέδραμαν 100.000 ιταλοί στρατιώτες), και ας μην ξεχνάμε, παράλληλα, τη συμμετοχή της φρανκικής «γαλάζιας μεραρχίας» κατά τη χιτλερική επίθεση στη Ρωσία¹².

Σε κάθε περίπτωση, ο Φράνκο πήρε την εξουσία με πολεμική βία, ενώ στους άλλους δύο την έδωσαν οι κατεστημένοι θεσμοί, στο πλαίσιο του κοινοβουλευτισμού. Κανείς δεν υποχρέωσε τον ιταλό βασιλιά Βιττόριο Εμμανουέλε να δώσει την πρωθυπουργία στον Μουσολίνι μετά την Πορεία στη Ρώμη το 1922 (εξ άλλου, ο ίδιος ο Ντούσε δεν συμμετείχε στο έργο και ήταν έτοιμος να φύγει σε περίπτωση αποτυχίας, ενώ το ίδιο ήταν έτοιμος να κάνει και το 1925, μετά τη δολοφονία Ματεότι, όταν το ίδιο το κόμμα του χρέωσε τον ατυχή χειρισμό). Όπως επίσης, ο γηραιός πρόεδρος της («καχεκτικής») Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, Πάουλ φον Χίντενμπουργκ, είχε όλη την άνεση, αν ήθελε, να μην κάνει δόρο την καγκελαρία στον Χίτλερ το 1933 (ούτως ή άλλως κυβερνούσε απολυταρχικά, με διατάγματα). Ας πρόσεχαν, αποφαινεται ο Πάξτον, διότι είχαν εναλλακτικές λύσεις (σελ. 165).

Η περίπτωση Φράνκο (που υποτιμάται σαφώς στην *Ανατομία του Φασισμού*) αποδεικνύει ότι, παρά τις αποκλίσεις ως προς τις επί μέρους εθνικές διαφορές, η αφετηρία όλων ανεξαιρέτως των φασιστικών κινήματων ήταν κοινή: η στήριξη ή η ανοχή του συντηρητικού κράτους, υπό το πρόσχημα ή το εκβιστικό δίλημμα της απει-

λής του κομμουνισμού. Ο αμερικανός συγγραφέας δεν συμπληρώνει τον κομμουνισμό με το φασισμό, θεωρεί όμως ως βασική προϋπόθεση στη διαδικασία της εδραίωσης του φασισμού την παράλληλη ιστορική εμπειρία «στρατιωτικοποίησης της κοινωνίας και της οικονομίας» της σταλινικής Σοβιετικής Ένωσης και τις «παράλληλες δομές» φασισμού και σταλινισμού (σελ. 121).

Και τα δύο καθεστώτα, ο σταλινισμός και ο φασισμός, επέβαλαν μια πρότυπη μορφή μονολιθικής και ολοκληρωτικής δικτατορίας, προσωποποιημένη από τον «υπεράνθρωπο» ηγέτη, στηριγμένη σε μια παντοδύναμη μυστική αστυνομία και βασισμένη σε ένα και μοναδικό κόμμα, που είχε βασικό σκοπό τις εκκαθαρίσεις των ανεπιθύμων αντιφρονούντων, αντικομμουνιστών στη μια περίπτωση, αντιφασιστών στην άλλη (και όποιων άλλων προσετίθεντο στην πορεία: εβραίοι, τσιγγάνοι, ομοφυλόφιλοι, άλλες εθνότητες, αλλά και, αναπόφευκτα, οι εσωκομματικοί αντίπαλοι και αμφισβητήτες).

Ο ΧΙΤΛΕΡ ΚΑΙ Ο ΣΤΑΛΙΝΙΣΜΟΣ

Την περιβόητη «νύχτα των μεγάλων μαχαριρών», τον Ιούνιο του 1934, τα χιτλερικά «Γάμματα Εφρόδου» (τραγουδιόντας: «τα τγάμματα εφρόδου περνάνε, το φλάμπουρο του Χίτλερ στη μάχη μάς καλεί») εξάγγισαν το ναζιστικό κόμμα από αμφισβητήτες, ανταγωνιστές, ομοφυλόφιλους¹³. Όπως φημιολογείται, επίσης, ο Χίτλερ ξεπέρασε εύκολα κάποιες επιφυλάξεις συντρόφων του για τη «τελική λύση» στο εβραϊκό ζήτημα, παραπέμποντας στη σφαγή των Αρμενίων από τους Τούρκους και στα σταλινικά στρατόπεδα συγκέντρωσης¹⁴.

Απ' αυτή την άποψη, ο Πάξτον ευθυγραμμίζεται πλήρως με τη βασική θέση που έχει διατυπωθεί και από άλλους ιστορικούς του φασισμού (π.χ. Πέιν). Αναμφίβολα, ο σταλινισμός πρόσφερε μια καλή δικαιολογία στο συντηρητικό κράτος. «Μπροστά στο φόβο της προλεταριοποίησης της, η μεσαία τάξη επέλεγε το φασισμό», και, το 1927, ο Τσώρτσιλ δήλωνε στη Ρώμη πως «αν ήταν Ιταλός θα ήταν οπωσδήποτε φασίστας»¹⁵.

Επιπρόσθετα, η επίσημη θέση της Μόσχας ότι «η φασιστική δικτατορία ανοίγει το δρόμο προς την προλεταριακή επανάσταση»

(που στηλίτευσε κατ' επανάληψη ο «οξυδερκής Τρόσκι»), προκαλούσε σύγχυση και αντιφασιστική αδράνεια ή ολιγωρία στα ευρωπαϊκά σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα. Από την άλλη πλευρά, όμως, οι κατά καιρούς οικονομικές συμφωνίες (το 60% των γερμανικών εξαγωγών πήγαιναν στην Ρωσία) και οι εκλογικές συνεργασίες «στρατηγικής» («στις εκλογές του 1932 ο φασισμός και ο μαρξισμός συνασπίστηκαν εναντίον της παλαιάς Γερμανίας») ταύτιζαν στα μάτια των απλών ανθρώπων τα δύο καθεστώτα, σε σημείο που να θεωρείται ανέφελο «ο κομμουνιστής εργάτης να γρονθοκοπείται μέχρι θανάτου με τον ναζιστή εργάτη, που καθόταν μαζί του στην ουρά για το επίδομα ανεργίας»¹⁶.

Ας προσέξουμε λοιπόν, συμβολεύει ο Πάξτον (στο κεφ. 8, «Τι είναι φασισμός»). Ο φασισμός είναι παιδί της κρίσης και της παρακμής, γι' αυτό είναι μια πολύ σοβαρή υπόθεση και δεν πρέπει να υποτιμάται. Η ευρωπαϊκή Αριστερά του μεσοπολέμου άργησε να τον πάρει στα σοβαρά: ο Λέον Μπλουμ, ο ηγέτης του γαλλικού «Λαϊκού Μετώπου», ήταν εκείνος που είχε αποκαλέσει τον Μουσολίνι «κάσαρα του καρναβάλου» και είχε πει ότι ο Χίτλερ «αναδίνει τη μυρωδιά σαπισμένου πτώματος»¹⁷. Αλλά ο φασισμός δεν είναι καρνάβαλος: όπως υπογραμμίζεται εξ αρχής στην *Ανατομία*, «ας μην τον περιμένουμε να επιστρέψει με το βήμα της χήνας, τον ρωμαϊκό χαιρετισμό και μεγαλοπρεπείς παρελάσεις στο κέντρο μιας ευρωπαϊκής πρωτεύουσας».

Ωστόσο, υπάρχουν στην ατμόσφαιρα διακριτικά σημάδια: έχουμε παντού την αίσθηση της έντονης κρίσης που δεν επιδέχεται παραδοσιακές λύσεις, βλέπουμε «χρυσές» ή «κουρεμένες γουλι» ομάδες που δηλώνουν ανώτερες κι έτοιμες να καθαρίσουν την «εκλεκτή κοινωνία που εκπροσωπούν από τη βρώμα της πάλης των τάξεων, του ατομικιστικού και των ξένων επιρροών», συναντάμε κόσμο να παίρνει το νόμο στα χέρια του χωρίς νομικούς ή ηθικούς περιορισμούς, βρίσκουμε να είναι πολλοί εκείνοι που περιμένουν να εμφανιστεί ένας ηγέτης, ο οποίος με την ανωτερότητα των ενστίκτων του θα εναρμονώσει το ιστορικό πεπρωμένο τους (σελ. 63-64 και 302-304)

Ανέγεια, απόγνωση, διαφθορά κι ένα αίσθημα βαθιάς ντροπής

συνθέτουν το κλίμα της εποχής στην οποία εκκολάφθηκε το αυγό του φιδιού, τότε που ο φασισμός έπειθε και τους πλέον δύσπιστους ότι είχε έρθει για να ξεπλύνει την κόπρη της πολιτικής διαφθοράς: είχε εμφανιστεί ως ένα παρορμητικό, πρωτόγνωρο, καινοτόμο, αντιπολιτικό, διαταξικό κι ακτιβιστικό κίνημα μαζικής απήχησης, που είχε φτιαχτεί από (και για) άφθαρτους Νέους Ανθρώπους. Αυτοί οι αφοσιωμένοι ακτιβιστές, υπό την καθοδήγηση του φωτισμένου αρχηγού τους (duce-führer), συγκρότησαν το φασιστικό κόμμα σε ομάδες δράσης (τιμωρίας ή/και αστυνόμευσης) με διακριτή αμφίση και στο πρότυπο μεσαιωνικών μυστικιστικών αδελφοτήτων. Ήταν ομάδες κοινών καθαρισμάτων, οι οποίες όμως, τελικά, χάρη στην ανοχή των παραδοσιακών ελίτ ή με τη συνεργασία τους, και συνοδευόμενες από τις μάζες που πανηγύριζαν δίπλα τους, από παρακράτος έγιναν ένα με το Νέο Κράτος, το κράτος του φασισμού... Οι αναλογίες με τη σημερινή εποχή είναι ορατές. ■

¹ Ντανιέλ Γκερέν, *Η Φαίά πανούκλα*, εκδ. Κέιμενα, Αθήνα 1971 (βλ. κυρίως σ. 87). Το βιβλίο, που σήμερα μπορεί να εντοπισθεί εκτός των βιβλιοθηκών μόνο σε παλαιωπωλεία, κυκλοφορεί αυτούσιο, σκαναρισμένο στο διαδικτυο – μπορείτε να το κατεβάσετε και από εδώ: <http://www.black-tracker.gr/details.php?id=415%20%20%20>.

² Σε ό,τι αφορά τη βιβλιογραφία, ο εκδότης του παρόντος βιβλίου έχει πλέον ολοκληρή σειρά για το φασισμό. Αλλά θα επιλέξω να αναφέρω μέσα από τη βιτρίνα του καλού βιβλιοχαρτοπωλείου της γειτονιάς μου εντελώς ενδεικτικά τους εξής τίτλους, Carlo Lucarelli, *Η τριλογία του φασισμού*, Κέρδος, Αθήνα 2012, Johann Charoutot, *Ο εθνικοσοσιαλισμός και η αρχαιότητα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2012 (μτφρ. Γ. Καραμπελιάς), Klaus Mann, *Ομοφυλοφιλία και φασισμός*, εκδ. Άγρα, Αθήνα μτφρ. Αλ. Ίσαρης...

³ Για τον μεγάλο φόβο, πρβλ. Δημήτρης Ε. Φιλίππης (επιμ.), 1936: *Ελλάδα και Ισπανία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

⁴ Στην πλούσια βιβλιογραφία που συνοδεύει στο τέλος το βιβλίο του Πάξτον, έχουν γίνει παρατηρήσεις από την κριτική για τίτλους που λείπουν ή δεν υπογραμμίζονται (Γκράμσι, Πουλαντζιάς, κ.λπ.). Σε κάθε περίπτωση,

είναι δευτερεύον.

⁵ Για την τεκμηρίωση που χρησιμοποιώ γενικότερα εδώ, πρβλ. Δημήτρης Ε. Φιλίππης, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός: Ελλάδα-Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2010.

⁶ Πρβλ. και Φιλίππης, στο ίδιο, ό.π.

⁷ Στο βιβλίο διευκρινίζονται στερεότυπα σε σχέση με το φασισμό και τη σεξουαλική καταπίεση, ενώ έχει ενδιαφέρον επίσης η σύγκριση των καθεστώτων του κλασικού φασισμού με το καθεστώς Περόν, με την κυριαρχική μορφή της Εβίτα Περόν να ανατρέπει, εξ' ορισμού, σύμφωνα με το συγγραφέα, κάθε προσπάθεια σύγκρισης (βλ., π.χ., σελ. 269-273).

⁸ Για τα επιπλέον στοιχεία, Φιλίππης, *Προφασισμός...*, ό.π.

⁹ Τον Πάξτον συμπληρώνει, σε αυτό το σημείο της ανάλυσής του, ιδιαίτερα κατατοπιστικά και ο Στάνλεϊ Πέιν, *Η Ιστορία του Φασισμού*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σελ. (κυρίως) 80-100.

¹⁰ Φιλίππης, ό.π. σ. 95. Διευκρινίζει ο Πάξτον: «Ο φασισμός θεωρούνταν επαναστατικός ως προς τις ριζοσπαστικά νέες μορφές της πολιτικής ιδιότητας, του τρόπου με τον οποίο τα άτομα συμμετείχαν στην κοινωνική ζωή. Ήταν, ωστόσο, αντεπαναστατικός όσον αφορά τα παραδοσιακά επιτεύγματα της Αριστεράς, όπως ατομικές ελευθερίες, ανθρώπινα δικαιώματα, νόμιμες διαδικασίες και διεθνή ειρήνη» (σελ. 205).

¹¹ Πρβλ. Φιλίππης, ό.π. σελ. 242-253, όπως και πιο κάτω...

¹² Από το 1942 ήταν ήδη ορατή η αλλαγή της φυσιογνωμίας του φρανκισμού από αμείωτο φασιστικό καθεστώς σε αυταρχική δικτατορία, όπως έδειχνε και η απομάκρυνση του Σεράνο Σούνιερ, γαμπρού του Φράνκο από το υπουργείο Εξωτερικών. Για μια βιβλιογραφία του φρανκισμού, θα παραπέμψω στο «βιβλιογραφικό δοκίμιο» της *Ανατομίας*, σελ. 339, όπου βεβαίως γίνεται αναφορά στον Πρέστον και στον Πέιν, αν και θα πρόσθετα μερικά ονόματα και από την ισπανική βιβλιογραφία, π.χ. τον Javier Tusell.

¹³ Γκερέν, *Η φαίά πανούκλα*, ό.π., σελ. 91.

¹⁴ Πρβλ. Πέιν, ό.π., σελ. 122-124.

¹⁵ Φιλίππης, ό.π., σελ. 145.

¹⁶ Η παραπομπή εδώ, όπως και η τεκμηρίωση από τον Γκερέν, ό.π.

¹⁷ Γκερέν, στο ίδιο, σ. 9-10